
Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 7, Αρ. 1 (1996)

Α.-Ι. Λ. ΜΕΤΑΞΑΣ, Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο: Δεκατέσσερα μαθήματα για το στυλ, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995.

Α.-Φ. Λαγόπουλος

doi: [10.12681/hpsa.15279](https://doi.org/10.12681/hpsa.15279)

Copyright © 2017, Α.-Φ. Λαγόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαγόπουλος Α.-Φ. (2017). Α.-Ι. Λ. ΜΕΤΑΞΑΣ, Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο: Δεκατέσσερα μαθήματα για το στυλ, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 7(1), 179–185. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15279>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Α.-Ι. Α. ΜΕΤΑΞΑΣ, *Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο: Δεκατέσσερα μαθήματα για το στιλ*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995.

Σε επικοινωνιακές περιστάσεις, όπως η κριτική παρουσίαση και συζήτηση ενός βιβλίου, υπάρχουν πολλά και αόρατα νήματα που συνδέουν μεταξύ τους τους συντελεστές τους.¹ Έτσι κατά τη δημόσια παρουσίαση του τελευταίου βιβλίου του καθηγητή Α.-Ι.Δ. Μεταξά, ασφαλώς ο πρωταγωνιστικός ρόλος αποδίδεται στον ίδιο, υπάρχει το βήμα των κριτικών που εκτελεί χρέη χορού, και τα δρώμενα παρακολουθούνται «δι' ελέους και φόβου» από τους θεατές. Η δυναμική των δρώμενων είναι γενικά τέτοια, ώστε τα νήματα αυτά μπορούν, για πολλούς λόγους και προς όλες τις κατευθύνσεις, να χαλαρώνουν, να τανύζονται και ενίοτε να θραύονται.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο πνευματικός πρωταγωνιστής καταλαμβάνει, αντιφατικά αλλά κομψά, μια θέση εκτός βήματος και χαμηλότερη από αυτό, ανάμεσα στο κοινό· ο χορός κρίνει, θα μπορούσε όμως και να αυτολογοκρίνεται λόγω των νημάτων που τον συνδέουν με τον πρωταγωνιστή· το κοινό μπορεί να παρακολουθεί το χορό παθητικότερα, αποδεχόμενο τα λεγόμενα σ' ένα πρώτο επιφανειακότερο επίπεδο ή ενεργητικότερα, προσπαθώντας, σ' ένα δεύτερο βαθύτερο επίπεδο, να ερμηνεύσει τα λεγόμενα. Η ερμηνεία του κοινού ενδέχεται να οδηγεί σε κατανόηση της αναπτυσσόμενης δυναμικής ή μπορεί να συνεπάγεται προβολή σ' αυτή ξένων στοιχείων λόγω προσωπικών προσλαμβανουσών παραστάσεων. Ανεξάρτητα, όμως, από τη δυναμική των δρώμενων

1. Το κείμενο αυτό καταγράφει τις απόψεις που διατύπωσα κατά τη δημόσια παρουσίαση, που έλαβε χώραν στο «Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν» την 18η Οκτωβρίου 1995, του βιβλίου του καθηγητή Α.-Ι. Α. Μεταξά, *Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο: Δεκατέσσερα μαθήματα για το στιλ*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995.

και τη μορφή της ερμηνείας, το κοινό, χωρίς καν να το θέλει ή και να το γνωρίζει συνεδητά, ασκεί ψυχολογική πίεση πάνω στα δρώμενα από μόνο το γεγονός της παρουσίας του.

Με αυτά τα δεδομένα, μια δήλωση από οποιοδήποτε μέλος του χορού ότι θα διατυπώσει ακριβώς αυτά που πιστεύει αναφορικά με το ποιόν του βιβλίου θα μπορούσε να εκληφθεί ως επικοινωνιακό και ρητορικό τέχνασμα. Όμως, η πρόθεση του παρόντος «αφηγητή» είναι να πει αυτά που πιστεύει.

Σκοπός αυτής της μικρής εισαγωγής δεν είναι μόνο να τονίσει τη δυνατότητα και πραγματικότητα των επικοινωνιακών παιγνίων, ούτε και μόνο να θυμίσει ότι η επικοινωνιακή ικανότητα, όπως και η γλωσσική (linguistic competence),² είναι ένα κοινωνικό εφόδιο που διαθέτουν όλα τα μέλη μιας κοινωνίας. Κυρίως, προσπαθεί να εντοπίσει, με τη χρήση παραδείγματος, την πεμπτούσια των *Προεισαγωγικών για τον πολιτικό λόγο* του Μεταξά. Πραγματικά, το σύνολο του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην επικοινωνία και τις εκφάνσεις της, στην επικοινωνία που θεωρείται σ' όλη την πολυπλοκότητα και δυναμική της και μέσα από ένα πολύπλευρο πρίσμα. Η θεώρηση της επικοινωνίας σε τέτοιο βαθμό πολυπλοκότητας –και αυτή η διατύπωση δεν αποτελεί κριτική, γιατί ένα πολύπλοκο φαινόμενο συμπαρασύρει μια πολύπλευρη θεώρηση– είναι λογικό να παρουσιάσει δυσκολίες στο φοιτητή, στον οποίο απευθύνεται το βιβλίο.

Η πρώτη και κύρια δυσκολία για το δέκτη του βιβλίου-μηνύματος πρέπει να είναι η σύλληψη του βιβλίου ως συνόλου και της γενικής άρθρωσής του. Ο συγγραφέας προσφέρει μια σύνοψη στην αρχή κάθε κεφαλαίου, που περιλαμβάνει τα σημεία-κλειδιά, αλλά τόσο κάθε σύνοψη εσωτερικά όσο και το σύνολο των συνόψεων έχουν παραθετικό χαρακτήρα. Αυτό που φαίνεται να χρειάζεται κυρίως είναι ένα είδος ιεραρχημένου σχεδιαγράμματος των λογικών και επιχειρησιακών αρθρώσεων, το οποίο, εάν δεν προσφερθεί, απαιτεί από το φοιτητή, ως προϋπόθεση της ουσιαστικής κατανόησης του βιβλίου, να το κατασκευάσει με την προσωπική προσπάθειά του. Πρόκειται, όμως, για ένα μάλλον τεχνικό θέμα, ενώ το ουσιαστικό και άκρως θετικό επίτευγμα του συγγραφέα είναι η τοποθέτηση της επικοινωνιακής πράξης μέσα στο *σφαιρικό* πλαίσιο της.

Ας επιχειρήσουμε, σ' αυτό το σημείο, να επαναλάβουμε τα όσα

2. N. Chomsky, *Topics in the theory of generative grammar*, Mouton, The Hague 1966, σ. 9-10.

λέχθηκαν μέχρι τώρα με περιγραφικό και μάλλον εμπειρικό τρόπο, θέτοντάς τα με θεωρητικότερους όρους. Είναι φυσικό να ξεκινήσει κανείς με τα *principia*, τις αρχές της δομικής γλωσσολογίας, όπως τις έθεσε ο πατέρας της σύγχρονης γλωσσολογίας, αλλά και της σημειολογίας μαζί με τον Charles Sanders Peirce, Ferdinand de Saussure. Η στοιχειώδης γλωσσική μονάδα σημασίας είναι, για τον τελευταίο, το σημείο, που αποτελείται από μία «έννοια» (το «σημαινόμενο») και μια «ακουστική εικόνα» (το «σημαίνον»).

Ο πομπός, λοιπόν, μεταφράζει την έννοια σε ακουστική εικόνα, η τελευταία μετασχηματίζεται σε ήχο μέσω των φωνητικών οργάνων και ο ήχος μεταδίδεται με τη βοήθεια των ηχητικών κυμάτων στο αυτί του δέκτη, ο οποίος τον αντιλαμβάνεται ως ακουστική εικόνα, που στη συνέχεια μεταφράζει σε έννοια.³ Ο Saussure μάς δίνει εδώ το θεμελιώδες, αλλά και απλούστερο, μοντέλο επικοινωνίας.

Αυτό το μοντέλο μπορεί να επεκταθεί προς πολλές κατευθύνσεις. Το μήνυμα που μεταφέρεται από τον πομπό στο δέκτη έχει, για το ρώσο γλωσσολόγο Roman Jakobson, έξι λειτουργίες, όχι μόνο μία, την αναφορική (referential), που έχει ως σκοπό να πληροφορήσει. Οι υπόλοιπες λειτουργίες είναι: η συναισθηματική (emotive), που δείχνει τη στάση του πομπού αναφορικά με το μήνυμα που διατυπώνει· η βουλητική (conative), που έχει ως σκοπό να επηρεάσει το δέκτη (ας θυμηθούμε τη σημασία της για τη διαφήμιση)· η φατική (phatic) που στρέφεται προς το διάλυο επικοινωνίας, για να ανοίξει, επιβεβαιώσει, παρατείνει ή διακόψει την επικοινωνία· η μεταγλωσσική (metalinguistic), η οποία έχει επεξηγηματικό χαρακτήρα ως προς το μήνυμα, και η ποιητική (αισθητική) λειτουργία (poetic), η οποία στρέφεται προς την περίτεχνη επεξεργασία του ίδιου του μηνύματος.⁴

Όταν αναφερόμαστε στη φυσική γλώσσα ανάμεσα στα άλλα σημειωτικά συστήματα, το γλωσσικό μήνυμα συνοδεύεται από *προσωδικά* συστήματα, που είναι συστήματα συνοδευτικά της γλώσσας. Αφορούν στις διακυμάνσεις στον τόνο, το ύψος και την ένταση του λόγου. Υπάρχουν και άλλα συνοδευτικά συστήματα της γλώσσας, συγκεκριμένα τα κινητικά (χειρονομίες) και τα προσημικά (χωρικές αποστάσεις) συστήματα.⁵

3. F. de Saussure, *Cours de linguistique générale* (επιμ. T. de Mauro), Payot, Παρίσι 1972 (1915), σ. 27-29.

4. R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*, Minuit, Παρίσι 1963, σ. 213-220.

5. P. Guiraud, *La Sémiologie*, (Que Sais-je?), P.U.F., Παρίσι 1971, σ. 59-61.

Όμως, και οι έννοιες του πομπού και του δέκτη μπορεί να επεταθούν. Εάν δεν περιοριστούμε στη στιγμή της γλωσσικής ή άλλης επικοινωνίας, κατά την οποία πομπός και δέκτης έχουν την ιδιότητα των στιγμιαίων σημειωτικών υποκειμένων, αντιλαμβανόμαστε ότι και οι δύο είναι ήδη συγκροτημένα σημειωτικά υποκείμενα. Η *γλωσσική ικανότητα* αυτών των υποκειμένων είναι για το σημειωτικό Algirdas-Julien Greimas μια ιδιαίτερη περίπτωση μιας ευρύτερης *σημειωτικής ικανότητας*, η οποία ακριβώς συγκροτεί το υποκείμενο ως «δρώντα»: η σημειωτική ικανότητά του είναι ένα «γνωρίζειν-ποιείν», που κάνει δυνατή τη δράση.⁶ Αυτή η σημειωτική ταυτίζεται, στις κοινωνιολογικές μελέτες του Pierre Bourdieu, με μια *πολιτισμική ικανότητα*. Ο Bourdieu αρθρώνει τη σημειωτική με τη μαρξιστική πολιτική οικονομία και η οπτική αυτή τον βοηθά να αντιληφθεί το γλωσσικό και ευρύτερα σημειωτικό πομπό και δέκτη ως κατόχους ενός *συμβολικού κεφαλαίου εξουσίας*. Έτσι, η ουδέτερη για το γλωσσολόγο σχέση ανάμεσα σε πομπό και δέκτη μετατρέπεται για την κοινωνική σημειωτική οπτική σε σχέση συμβολικής ισχύος, η οποία φυσικά δε δημιουργείται εκ των ενόντων βάσει της εκάστοτε πράξης ομιλίας, αλλά ανήκει σε μια δομημένη αγορά σχέσεων συμβολικής ισχύος.

Ήδη, λοιπόν, από το αρχικό απλό μοντέλο επικοινωνίας του Saussure προχωρήσαμε σε μια σειρά από διευρύνσεις: από μόνο την αναφορική λειτουργία του μηνύματος στις έξι λειτουργίες του, από τον πομπό και το δέκτη στα πολιτισμικά υποκείμενα και από τα μεμονωμένα άτομα στα δομημένα σημειωτικά πεδία. Υπάρχουν, όμως, και άλλες διευρύνσεις. Το συγκεκριμένο μήνυμα είναι συχνά τμήμα ενός ευρύτερου κειμένου, του *κειμενικού πλαισίου* του (context), το νόημα του οποίου επηρεάζει φυσικά το νόημα του μηνύματος. Κανένα κείμενο, πάλι, δεν είναι προϊόν παρθενογένεσης, αλλά αναπηδάει μέσα από έναν κόσμο ήδη υπαρχόντων άλλων κειμένων, τα οποία και εμπεριέχει. Πρόκειται για το μηχανισμό της *διακειμενικότητας* (intertextuality), που μας υποδεικνύει ότι το νόημα ενός κειμένου δεν είναι ανεξάρτητο από το κειμενικό περιβάλλον του. Όμως, το νόημα του μηνύματος επηρεάζεται και από την *περίσταση* (situation), αυτά δηλαδή τα στοιχεία του φυσικού, τεχνητού και κοινωνικού περιβάλλοντος, συμπεριλαμβανομένης της πολιτισμικής ικανότητας, που, ανάλογα με την περίπτωση,

6. A.-J. Greimas - J. Courtés, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Hachette, Παρίσι 1979, σ. 52-55.

ενεργοποιούνται σημειωτικά για να αποτελέσουν στοιχεία της επικοινωνιακής πράξης.⁷ Αυτή η τελευταία διεύρυνση μπορεί να οδηγήσει τη σημειωτική σε μια κοινωνιολογία. Όπως διατυπώνεται από τον Bourdieu, η αγορά ή καλύτερα αγορές των σχέσεων συμβολικής ισχύος δομούνται από υλικές σχέσεις ισχύος (ταξικές σχέσεις), οι οποίες δομούν την κοινωνική δομή που συνδέεται στενά επίσης με τις υλικές συνθήκες ύπαρξης μιας κοινωνίας.⁸

Η παραπάνω συσσωρευση της σημειωτικής γνώσης επιτρέπει τη σφαιρική καταγραφή της επικοινωνιακής πράξης και το πέρασμα από το απλό γλωσσολογικό μοντέλο επικοινωνίας σ' ένα σημειωτικό μοντέλο επικοινωνιακής δράσης. Επιτρέπει την ανάλυση όλου του επικοινωνιακού φάσματος από το τετ-α-τετ του ιδιωτικού χώρου στη δυναμική των προεκλογικών συγκεντρώσεων. Προερχόμενος μέσα από άλλη, αλλά παράλληλη, θεωρητική σφαίρα και χειριζόμενος άλλου τύπου βιβλιογραφία, ο Μεταξάς χειρίζεται ένα παρόμοιο σφαιρικό σύστημα επικοινωνίας. Επικεντρώνεται, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα, ειδικότερα θέτει ως αντικείμενό του το μήνυμα και το προσεγγίζει μέσα από μια συγκεκριμένη οπτική, αυτήν του ύφους ή στυλ του.

Αν και αφετηρία του συγγραφέα γι' αυτό το εγχείρημα είναι η περιοχή ειδίκευσής του, η πολιτική επιστήμη, γενικεύει τις αναλύσεις του, στο μέτρο που εντοπίζει τις στενές αναλογίες ανάμεσα στον πολιτικό λόγο και σε άλλα επικοινωνιακά φαινόμενα, όπως ο απλός, καθημερινός λόγος και στυλ, το στυλ στην τέχνη, το στυλ στην αρχιτεκτονική. Πολύ εύστοχα διαπιστώνει ότι και η τελευταία ενσωματώνει ιδεολογίες και πολιτισμικά νοήματα, για τα οποία λειτουργεί ως πομπός. Εντοπίζει μέσα σ' αυτά τα ιδεολογικά μηνύματα τον πολιτικό κώδικα και την πολιτική ρητορική της αρχιτεκτονικής, καθώς και τους συνδεδεμένους με αυτά μηχανισμούς της εξουσίας, και αυτή η ανάλυση τον ωθεί στην πρόταση για ένα διακλαδικό μάθημα πολιτικής αρχιτεκτονικής.⁹

7. Βλ. και U. Eco, *A theory of semiotics*, Indiana University Press, Bloomington-London 1976, σ. 105-106.

8. Για τις απόψεις του P. Bourdieu βλ., π.χ., «The economics of linguistic exchange», *Social Science Information*, τόμ. 16 (6), 1977, σ. 645-668.

9. Για μια ανάλογη οπτική που αναφέρεται στην αρχιτεκτονική και πολεοδομία του Πάπα Νικόλαου V (1447-1455) ως φορέας εξουσίας και πολιτικών, θρησκευτικών και κοσμολογικών μηνυμάτων βλ. Alexandros Ph. Lagopoulos, «From the stick to the region: Space as a social instrument of semiosis», *Semiotica*, τόμ. 96 (1-2), 1993, σ. 87-138.

Το φάσμα των αντικειμένων στα οποία αναφέρεται ο Μεταξάς προσθέτει μια νέα σφαιρικότητα στο ήδη σφαιρικό θεωρητικό πλαίσιο. Εισάγονται θέματα της θεωρίας της τέχνης και της αρχιτεκτονικής, τα οποία σε τελευταία ανάλυση συμπαρασύρουν και στοιχεία της θεωρίας της αισθητικής, αυτό δε το σύνολο διασταυρώνεται με τον πολιτικό προβληματισμό και ιδιαίτερα με τη διάστασή του της εξουσίας. Με αυτόν τον τρόπο, η οπτική του πάνω στην επικοινωνία, και μέχρις ένα σημείο αναπόφευκτα εφόσον κυριαρχείται από τον προβληματισμό του στυλ, συναντιέται με την ποιητική του Jakobson. Αυτή η πολλαπλή γονιμοποίηση αποτυπώνεται στην πλούσια βιβλιογραφία του έργου, η οποία αντλείται από ποικίλες επιστημονικές περιοχές.

Εάν το κείμενο χαρακτηρίζεται, λοιπόν, από σφαιρικότητα θεώρησης και πολλαπλότητα αντικειμένων, διακρίνεται συγχρόνως και για ένα τρίτο είδος πολυπλοκότητας, που αναφέρεται αυτήν τη φορά στην εκφορά του, στη γλωσσική επεξεργασία του. Χρησιμοποιεί ένα επεξεργασμένο, φιλολογικό, μη τεχνοκρατικό στυλ, πιο πολύ γαλλικής παρά αγγλοσαξονικής επιρροής, με πληθώρα νεολογισμών. Οι τελευταίοι άλλοτε είναι ευπρόσδεκτοι, γιατί δημιουργούν ουσιαστικές έννοιες που αντιστοιχούν σε αναλυτικά επικοινωνιακά φαινόμενα, ενίοτε όμως είναι στυλιστικοί και έχουν ως αποτέλεσμα να δυσχεραίνουν την ανάγνωση και την (οργανική) απομνημόνευση.

Το πεδίο του στυλ προσεγγίζεται μέσα από μια σειρά τυπολογικές σχάρες, οι οποίες και διαφωτιστικές είναι και προσφέρουν σημαντική κάλυψη του θέματος. Ένα μεθοδολογικό χαρακτηριστικό τους είναι ότι βασίζονται γενικά σε αντιθετικά λογικά ζεύγη, αντιπαράθετον δηλαδή δύο αντιδιαμετρικά είδη στυλ, αντιδιαμετρικά ως προς το κριτήριο που υιοθετείται εκάστοτε. Ιδιαίτερα θετικό σημείο για τη συνοχή του έργου είναι ότι αυτή η ανάλυση επιστρατεύει συστηματικά τις επικοινωνιακές συνιστώσες του θεωρητικού πλαισίου που προσφέρεται στον αναγνώστη. Οι τυπολογίες αυτές δε βλέπουν το στυλ μόνον στατικά. Για παράδειγμα, το στυλ που αποκαλεί ο συγγραφέας «διαφεύγον» συνδέεται με τη δυναμική της στυλιστικής μετάβασης, την κίνηση δημιουργίας στυλ.

Συμπερασματικά, το βιβλίο του Μεταξά είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πόνημα, το οποίο, εκκινώντας από το ιδιαίτερο πεδίο που θεραπεύει ο ίδιος, την πολιτική επιστήμη και επικοινωνία, επεκτείνεται στον ευρύτερο κόσμο της επικοινωνίας και του στυλ.

Κινείται μέσα στα πλαίσια των πιο πρόσφατων προβληματισμών για τα θέματα αυτά. Και αναμφίβολα εμπλουτίζει την ελληνική επιστημονική παραγωγή.

Α.-Φ. ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Α. Γ. ΠΛΑΤΙΑΣ, *Το Νέο Διεθνές Σύστημα: Ρεαλιστική Προσέγγιση Διεθνών Σχέσεων*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995.

Ο τόμος του Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Πλατιά αποτελεί μια εξαιρετική συμβολή στην ανάπτυξη της θεωρίας των διεθνών σχέσεων στην Ελλάδα. Η θεωρητική προσέγγιση του Πλατιά είναι από τη ρεαλιστική σχολή, και ο τόμος του συμπεριλαμβάνει τα πορίσματα πολλών διεθνούς επιπέδου αναλυτών της διεθνούς πολιτικής. Πέρα από την αποτελεσματική χρήση της διεθνούς βιβλιογραφίας που είναι καθαυτό εξαιρετικά χρήσιμη για τον έλληνα πολιτικό επιστήμονα, και ιδίως το διεθνολόγο, ο Πλατιάς συμβάλλει με σημαντικά πρωτότυπα θεωρητικά στοιχεία, τόσο στο αναλυτικό του πλαίσιο όσο και σε επιμέρους αναλύσεις.

Η ανάλυση του Πλατιά ξεκινά από μια αντιπαράθεση της ρεαλιστικής και της ιδεαλιστικής θεώρησης του διεθνούς συστήματος μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Το σύντομο αλλά μεστό δεύτερο κεφάλαιο του τόμου παρουσιάζει με σαφήνεια την αντιπαράθεση των δύο σχολών και τα βασικά ρεαλιστικά επιχειρήματα. Το θεωρητικό πλούσιο αυτό κεφάλαιο θέτει τα βασικά ερωτήματα περί διεθνούς πολιτικής, που αναλύονται σε βάθος στα επόμενα κεφάλαια.

Το βασικό επιχειρήμα του Πλατιά, που παρουσιάζεται σύντομα στο τέλος του θεωρητικού δεύτερου κεφαλαίου και αναλύεται στον κυρίως κορμό του τόμου, είναι ότι οι συντελεστές ισχύος (οικονομία, πληθυσμός, τεχνολογία, στρατιωτική ισχύς) αυξάνονται άνισα μεταξύ των δυνάμεων και των περιφερειών του κόσμου. Η άνιση ανάπτυξη των συντελεστών ισχύος σημαίνει, συσσωρευτικά μετά από την πάροδο αρκετών ετών, ότι ο διεθνής καταμερισμός ισχύος αλλάζει. Νέες δυνάμεις ανέρχονται προς την κορυφή της διεθνούς πολιτικής και παλαιές δυνάμεις ξεπέφτουν. Η διαδικασία αυτή σπανίως είναι ομαλή (όπως όταν η παρακμάζουσα Βρε-